

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 728.810(477.81):725.025.4]:069

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.08>

ВПЛИВ ЧОРНОСОТЕННИХ ІДЕЙ НА ПРОЦЕС РЕСТАВРАЦІЇ ЗАМКУ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ ТА СТВОРЕННЯ В НЬОМУ МУЗЕЮ В МІСТІ ОСТРОГ

Добровольський Георгій,
аспірант

Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5816-9018

У статті проаналізовано вплив чорносотенних ідей на процес реставрації замку князів Острозьких та створення в ньому музею та давньохословища в місті Острозі. Установлено, що одним із головних ініціаторів ремонту замку, який на той час перебував в аварійному стані, був православний священник з неабиякими організаторськими здібностями Михайло Тучемський. Для цього він ініціював створити православне Братство імені князів Острозьких, під покровом преподобного Феодора, князя Острозького. Виявлено, що членами братства були сотні осіб обох статей з різних суспільних станів – від простих волинян до вищого духовенства, чиновництва та інтелігенції, як-от: архієпископ Волинський та Житомирський Антоній (Храповицький), архітектор Володимир Леонтович, директор Острозької гімназії Іван Окойомов та інші. Установлено, що діяльність членів братства була направлена на популяризацію серед жителів Волині забутої власної історії. Насамперед діяльності для захисту Православ'я та «руської народності» князів Острозьких, а саме – преподобного Феодора, Костянтина Івановича, Василя-Костянтина та Олександра. Унаслідок дослідження звернено увагу на те, що головні мотиви ініціаторів відновлення замку мали релігійно-етнічне забарвлення. А також часто були суголосними чорносотенним гаслам унаслідок складної та напруженої релігійно-етнічної ситуації на території Волинської губернії та міста Острога зокрема. З'ясовано, що основну роль у відновленні замку та створенні в його приміщеннях музею відіграли члени Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора, князя Острозького. А також висвітлено перебіг реставраційних робіт, кількість задіяних працівників та їх професійну належність, а також джерела їх фінансування. Установлено обсяг виконаних робіт та час, який знадобився для їх виконання, а також з'ясовано їх вартість.

Ключові слова: чорносотенні гасла, Братство імені князів Острозьких, Острозький замок, реставрація.

Dobrovolskyi Heorhii. The influence of chorna sotnia ideas on the restoration of the Ostroh Castle and the creation of a museum in Ostroh

The article analyzes the influence of Black Hundred ideas on the process of restoration of the castle of the princes of Ostroh and the creation of a museum and ancient repository in the town of Ostroh. It was established that one of the main initiators of the repair of the castle, which at that time was in a state of emergency, was an Orthodox priest with remarkable organizational skills, Mykhailo Tuchemskyi. For this, he initiated the creation of the Orthodox Brotherhood named after the Princes of Ostroh, under the auspices of Reverend Feodor, Prince of Ostroh. It was revealed that the members of the brotherhood were hundreds of people of both sexes from various social statuses, from ordinary Volhynians to the highest clergy, officials and intelligentsia, such as: archbishop of Volhynia and Zhytomyr Anthony (Khrapovytsky), architect Volodymyr Leontovych, director of the Gymnasium of Ostroh Ivan Okoyomov and others. It was established that the activities of the members of the brotherhood were aimed at popularizing the forgotten history of Volyn among the residents of Volyn. First of all, activities for the protection of Orthodoxy and the "Russian nation" of the princes of Ostroh, namely, Reverend Feodor, Konstantin Ivanovich, Vasyl-Kostiantyn and Alexander. As a result of the study, attention was drawn to the fact that the main motives of the initiators of the restoration of the castle had a religious and ethnic motivation. And also, they were often consonant with the slogans of the Black Hundred, as a result of the complex and tense religious and ethnic situation on the territory of the Volyn province and the town of Ostroh in particular. It was found out that the main role in the restoration of the castle and the creation of a museum in its premises was played by the members of the Brotherhood named after the Princes of Ostroh under the patronage of the Reverend Feodor, Prince of Ostroh. The course of restoration work, the number of workers involved and their professional affiliation, as well as the sources of their funding are also highlighted. The volume of the performed works and the time required for their execution were determined, as well as their cost was determined.

Key words: Black Hundred slogans, Brotherhood named after the Princes of Ostroh, Ostroh Castle, restoration.

Чорносотенство – суспільно-політичний рух у Російській імперії, час розгортання якого припадає на 1905–1917 роки. Ідеологія чорносотенного руху характеризується крайньою реакційністю щодо

революційних змін та модернізації, антисемітизмом, російським імперіалізмом і монархізмом. Наймасовішою та найвпливовішою чорносотенною організацією був «Союз русского народа» (далі – СРН). Свою належність до СРН чи симпатії до чорносотенства висловлювали багато культурних діячів та представників духовенства Російської імперії. Масовим чорносотенний рух був на території Волинської губернії.

Мета роботи – з'ясувати вплив чорносотенних ідей на відновлення замку князів Острозьких та створення в ньому музею в Острозі.

Процес реставрації замку князів Острозьких в Острозі та створення в ньому музею широко висвітлювалися його учасниками у «Волинских Епархиальных Ведомостях» та брошурах авторства Михайла Тучемського [17; 18; 20] та Михайла Струменського [16]. Серед сучасних досліджень варто відзначити роботи Миколи Манька [10; 11]. Він проаналізував різні аспекти відновлення Острозького замку, однак оминув увагою питання ролі та впливу чорносотенних ідей у цьому процесі.

Замок князів Острозьких в Острозі є визначною історичною пам'яткою Волині, зразком оборонної архітектури XIV–XVI століть. У його стінах розташовувалася славнозвісна слов'яно-греко-латинська Острозька академія, у якій свого часу навчалися такі видатні постаті української історії, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Іов Борецький, Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький та багато інших. Острог у другій половині XVI – на початку XVII століття був одним із центрів релігійного, культурного та політичного життя Речі Посполитої. Однак після вигасання династії князів Острозьких місто почало поступово втрачати своє значення. З плином часу почав занепадати й замок. На 1893 рік він стояв «цілковитою пустою» [21, с. 10]. Незначний ремонт у ньому було зроблено 1900 року [21, с. 11]. Станом на початок XX століття будівлі замку були в аварійному стані. Цілком зрозуміло, що залишений напризволяще замок зазнавав цілковитої руйнації.

У 1904 році в православний Богоявленський собор, який розташований на території Острозького замку, другим священником стає Михайло Андрійович Тучемський у зв'язку з його призначенням на посаду наглядача церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту [9]. Саме він став одним із головних ініціаторів відновлення Острозького замку.

До часу призначення в Острог Тучемський уже встиг проявити себе талановитим учителем та проповідником. У 1893 році одразу після закінчення Волинської духовної семінарії в Кременці його призначили вчителем хорового співу та загальноосвітніх предметів церковнопарафіяльної школи при Почаївській лаврі. Одночасно він був регентом одного з лаврських хорів. Після висвячення 1896 року Тучемського направили настоятелем у храм села Загірці на Кременеччині, де він також завідував місцевою парафіяльною школою з вивчення Закону Божого. Тут отець Михаїл організував зразковий церковний хор, а також постійно проводив для місцевих селян позабогослужбові бесіди й читання на церковну тематику [11, с. 19].

Активність священника привернула увагу Волинського єпархіального училищного керівництва, яке невдовзі призначило Тучемського наглядачем близько 130 церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту. За час свого служіння в Острозі з 1904 до 1921 року отець Михаїл був учителем Закону Божого присоборної парафіяльної школи, місцевого вищого початкового жіночого училища та чоловічої гімназії. Він проводив підготовку вчительських кадрів та роботу щодо розширення мережі церковно-парафіяльних шкіл у повіті та їх матеріально-методичного забезпечення [11, с. 20].

Крім виконання своїх прямих обов'язків священника та наглядача церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту, Михайло Тучемський також розгорнув активну діяльність зі збереження історичних пам'яток (насамперед Острозького замку), а також популяризації історії міста Острога та роду князів Острозьких.

Отець Михаїл був одним із головних ініціаторів перенесення частини мощей преподобного князя Острозького Феодора з Києво-Печерської лаври до Богоявленського собору Острога, розташованого на території Острозького замку, що відбулося 4 травня 1907 року з великими урочистостями. Назустріч процесії з мощами преподобного Феодора до сусідніх Межиричів вирушили хресні ходи з Острога та навколишніх сіл і містечок, а в самому княжому граді їх урочисто зустрічав архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький) [17, с. 15]. Про цю визначну для Острога подію Михайло Тучемський того ж року видав окрему брошуру та опублікував біографію-життє преподобного [18; 21]. Відтоді вшанування святого в місті Острозі стало щорічним.

Наступного 1908 року за активної участі отця Михаїла урочисто відзначено трьохсоті роковини з дня смерті захисника Православ'я і засновника Острозької академії та друкарні князя Василя-Костянтина Острозького [7, с. 4]. Ця подія стала поштовхом для створення в місті Острозі релігійно-просвітницького, добродійно-благодійного та науково-краєзнавчого Братства імені князів Острозьких під покровом

преподобного Феодора, князя Острозького. Установчі збори Братства відбулися в лютому [14, с. 139], а його статут затверджено Священним Синодом та оприлюднено в Острозі в травні 1909 року [22]. Своєю метою Братство ставило збереження історичних пам'яток Острога та Волині, насамперед Острозького замку, а також популяризацію місцевої історії та діянь князів Острозьких – преподобного Феодора, Костянтина Івановича та Василя-Костянтина.

Станом на 11.08.1909 р. кількість братчиків становила 121 особу. Першим головою ради братства був Іван Кіндратович Окойомов, директор Острозької чоловічої гімназії. Після нього на короткий час цю посаду обіймав судовий слідчий Петро Якович Немоловський. А 22 серпня 1912 року головою ради братства було одностайно обрано Іллю Павловича Івашкевича. Членами братства також були: архієпископ Волинський та Житомирський Антоній (Храповицький) та архітектор Володимир Леонтович [19].

За словами Михайла Тучемського, руїни Острозького замку дають «привід місцевому іновір'ю та інослав'ю звинувачувати острожан у вандалізмі щодо виняткової пам'ятки давнини» [21, с. 11]. У заклику зберегти замок як культурно-історичну пам'ятку поєднані ще два чинники – релігійний та національний. Метою братчиків було не лише не допустити руйнування історичної пам'ятки, а й не дати приводу неправославним та не «русьським» для докору православним і «русьським» у вандалізмі. Тому замок треба реставрувати, щоб «привести його в такий вид, який сам за себе говорив би <...> руському й іногородцю: «Тут жили князі Острозькі, тут вони самовіддано працювали для православно-руського діла; тут проливалася кров за народні устої <...>» [21, с. 11]. Таке формулювання мети відновлення замку цілком суголосне з гаслами чорносотенців. Варто зазначити, що під «русьськими» розуміли не лише етнічних росіян, а й етнічних українців та білорусів як різних народностей «триєдиного руського народу», а всі інші «не руські» народи, як правило, називали іногородцями. Українці ж, за умови визнання себе частиною «общеруського народу», як «руські» отримували певні привілеї імперської нації, чим часто охоче користувалися, як це було з родами козацької старшини Гетьманщини після дарування їм дворянства, як-от Кочубеї, Скоропадські та інші [3].

Також у словах Тучемського відображена релігійна та соціально-етнічна ситуація на Волині на початку ХХ століття, яка не була спокійною. Південно-Західний край, як називали Правобережжя в Російській імперії, бачили своєю невід'ємною частиною представники різних національних проєктів: українського – «Україна від Сяну до Дону», польського – «Польща від моря (Балтійського) до моря (Чорного)» та на той момент переважно імперського російського (общеруського) – «Росія від Карпат до Камчатки».

На 1913 рік у Волинській губернії проживало близько 3 758 500 осіб. З них православними себе визнавали 70,73 %, римо-католиками – 9,13 %, іудеями – 14,37 %, протестантами – 5,37 %. Етнічний склад населення губернії був таким: 69,98 % – українці (чи за тодішньою офіційною назвою – «русьські»), які були переважно селянами; 14,08 % – євреї, що майже повністю були зайняті в ремісництві та дрібній торгівлі; 8,81 % – поляки, значна частина яких мала великі маєтності та володіла більшістю земель у краї; 5,35 % – німці-колоністи; 0,65 % – чехи [15, с. 54–59]. Зіставивши ці дані, ми бачимо, що релігійна належність загалом збігається з етнічною. Також потрібно врахувати соціально-економічне становище вищезазначених представників та етносів. Накладання цих факторів призводило до певної напруженості в краї.

Ще більше загострив і до того не прості взаємовідносини між представниками різних віросповідань височайший указ про запровадження начал віротерпимості в Імперії, виданий 17 квітня 1905 року внаслідок першої революції в Росії. Згідно з ним на законодавчому рівні дозволено перехід із православ'я в інші віросповідання, але водночас заборонялося представникам інших релігій займатися прозелітизмом серед православних вірян. Що ж до православ'я, то Православна російська церква й православна віра й надалі залишалася державною релігією в Російській імперії [6].

Одним із наслідків упровадження цього закону стало посилення католицького прозелітизму серед православних. Крім релігійної мети, католицьке духовенство також переслідувало політичну – відновлення польської державності. Так, ксьондз Седлецький із міста Любомль Володимир-Волинського повіту сказав на проповіді таке: «Католики-поляки не повинні падати духом, ... Бог доведе нас до того часу, коли землі будуть наші» [8, с. 140]. І хоч указ Миколи II 17 квітня 1905 року дозволяв інославному викладання Закону Божого рідною для учнів мовою, католицьке духовництво часто виступало за викладання виключно польською. А також закликало вчителів пояснювати учням, що їхньою природною мовою є польська. У разі ж неможливості вести процес навчання польською, взагалі відмовлятися від викладання Закону Божого. Як це було у Віленській римо-католицькій єпархії [2, с. 65]. Тобто ми бачимо, що, як уже було сказано вище, релігійна та етнічна належність у той час не розділялися. Це

означало, що, як правило, якщо ти католик, то значить поляк, і навпаки, а у випадку з православними, якщо ти православний – значить «руський».

У такій релігійній, суспільній та політичній обстановці виникла ідея відновити замок князів Острозьких. Відреставрований замок самим своїм виглядом мав нагадувати всім жителям не тільки міста Острога, а й усієї Волині про славу історію краю та про діяльність роду князів Острозьких, які захищали Православну Віру та «руську народність» від набігів татар та утисків католиків-поляків. Такі мотиви значною мірою суголосні чорносотенним гаслам.

Саме для цієї справи за сприяння Михайла Тучемського створено «Братство імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора, князя Острозького». За свідченнями очевидців, Тучемський був головним ініціатором створення Братства. Він же став діловодом братства [10, с. 4; 7].

Після створення братства почалася робота з відновлення замку. У першому річному звіті про свою діяльність 1910 року братчики повідомляли про створення в приміщеннях Острозького замку бібліотеки та давньосховища для вцілілих предметів старовини, а також проведення народних читань на релігійно-моральні, історично-краєзнавчі та природничі теми [12, с. 881–884; 13, с. 901–902; 14, с. 927–930].

Після цього настала черга відновити сам замок. Отець Михайл поставив перед братством завдання – реставрувати Острозький замок. Для цього братчикам спочатку було потрібно отримати дозвіл для проведення ремонтних робіт у замкових приміщеннях та знайти кошти. За попередніми підрахунками, зробленими Волинським єпархіальним архітектором Володимиром Григоровичем Леонтовичем, станом на 1912 рік для цього потрібно було близько 13 тисяч російських рублів [20, с. 25]. Це доволі значна на той час сума. Наприклад, у Російській імперії до початку Першої Світової війни сільський староста отримував від 25 до 80, а писар – від 40 до 80 рублів на місяць [5]. Щоб зібрати кошти Михайло Тучемський «просив і молив всіх руських людей Волині» про допомогу, закликав «присилати кошти на адресу «братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора, князя Острозького» в місто Острог» [21, с. 26].

Стан замкових приміщень, який був зафіксований в описі від 11 травня 1912 року, був таким: «знищена драбина на верхній поверх, вийняті віконні рами, зіпсовані обігрівальні печі, зламані димохідні труби, знятий зі стелі верхнього поверху настил [...] Гонтовий дах місцями прогнив і дуже протікав» [4, арк. 6]. Приміщення піддавали руйнівному впливу несприятливих погодних умов. Також «у проході із середнього в нижній поверх замість зогнилої драбини, навалено сміття і стружки [...] у приміщеннях пилока, сміття й відходи. А в кутовій кімнаті нижнього поверху частково завалилася стіна» [4, арк. 6]. «Штукатурка стін ззовні і всередині обвалилася [...] стелі зняті, підлога, двері та вікна прийшли в цілковиту непридатність» [4, арк. 6 зв.]. Михайло Тучемський так описував вигляд замку в той час: «Зовнішній вигляд замку [...] має вид скоріше почорнілої закинутої будівлі, з характерними пустими віконними отворами, ніж історичну пам'ятку історичної старовини нашого краю» [11, с. 10].

Реставраційні роботи почалися після отримання необхідних дозволів. Будівлі Острозького замку та земля, на якій він розташовувався, були у підпорядкуванні 8-го Острозького маєтку Київського удільного округу Головного управління уділами Російської імперії. Після звернення братства з проханням дозволити реставрацію Острозького замку 21 жовтня 1912 року вийшов «височайший дозвіл на передачу братству імені князів Острозьких замку в господарське управління для влаштування в замку музею, історичної бібліотеки та залу для народних читань у пам'ять життя та діяльності князів Острозьких». До цього додавався також безоплатний відпуск братству дерева з удільного лісу, потрібного для ремонту замку на суму до 817 карбованців 45 копійок. За умови складання спеціального акта про передачу лісового матеріалу [4, арк. 1]. Також членів братства повідомляли про заборону проводити реставраційні будівельні роботи, які могли б змінити вигляд замку та зобов'язували підтримувати всі замкові приміщення в порядку. У разі порушення цих вимог Острозький замок мав бути повернутий назад у завідування Головному управлінню уділами. Також повідомлялося, що прохання Братства князів Острозьких про надання дозволу на щорічне безоплатне отримання дров для опалення замку відхилено [4, арк. 1 зв.].

Невдовзі, 13 лютого 1913 року, начальник Київського удільного округу розпорядженням № 1755 видав дозвіл управителю 8-го Острозьким маєтком про видачу Братству імені князів Острозьких для реставрації Острозького замку: соснового та дубового дерева [4, арк. 30]. За особистим зверненням Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова 16 лютого 1913 року до імператора було видано 5 тисяч рублів на ремонт Острозького замку з місцевого удільного маєтку. [4, арк. 31–32].

У травні 1913 року почалися безпосередні реставраційні роботи в замку князів Острозьких. Як випливає зі звітів Братства імені князів Острозьких, під час ремонту в замку були майже повністю замінені підлога, міжповерхові перекриття та гонтовий дах. У замкових приміщеннях були замінені

на нові вікна разом із віконними рамами. І це далеко не весь перелік використаних матеріалів та виконаних робіт.

Такий великий обсяг робіт потребував десятків, якщо не сотень робітників різного фаху: мулярів-каменярів, теслів, столярів, чорноробів, ковалів, склярів та інших. Керував реставраційними роботами Волинський єпархіальний архітектор Володимир Леонтович [4, арк. 43–76 зв.].

Для завершення реставрації замку братчикам довелося витратити ще 9 500 рублів власних коштів. Вартість усіх реставраційних робіт для Острозького замку становила 14 500 рублів, тобто на 1 500 більше, ніж очікували за попередніми розрахунками [4, арк. 83].

Для огляду та перевірки ремонтних і реставраційних робіт в Острозькому замку до Острога прибув член Імператорської археологічної комісії, академік архітектури Петро Петрович Покришкін. Сам огляд відбувся 31 грудня 1913 року в присутності голови братства Івашкевича, архітектора Леонтовича, управителя Острозьким маєтком Розена, міського старости Федорова, домовласника міста Острога Луковського та діловода братства, священника Михайла Тучемського. Після огляду Покришкін зробив висновок: проведено капітальний ремонт даху; повністю відремонтовано верхній поверх і впорядковані в ньому всі вікна та двері, проведено всі штукатурні роботи; відновлено з південного боку замку балкон; здійснено основні ремонтні роботи на середньому поверсі та інші. Також Покришкін схвалив план подальшої реставрації Острозького замку, складений архітектором Леонтовичем [4, арк. 79–80].

Однак на заваді подальшої реставрації Острозького замку став початок Першої світової війни, унаслідок чого проведення ремонтних робіт на деякий час було призупинено. У перший рік війни в Острозькому замку за ініціативою членів братства розташувався військовий госпіталь місцевого комітету Червоного Хреста для поранених солдатів російської армії [7].

Попри прифронтове положення міста Острога, членами братства до серпня 1916 року здійснено реставраційні роботи. На верхній поверх замку зроблено зовнішні сходи. Над вхідною брамою в західній стіні на рівні середнього поверху було вмонтовано рельєфний герб князів Острозьких із місцевого каменю. У снігах верхніх приміщень замку в центральній стіні була зведена кам'яна арка. Усі приміщення верхнього поверху замку набули завершеного вигляду та були обставлені меблями, а також проведено електричне освітлення цього поверху [4, арк. 85–85 зв.].

11 (24) серпня 1916 року, у день вшанування пам'яті преподобного Феодора, князя Острозького, у приміщеннях верхнього поверху Острозького замку братчиками здійснено офіційне відкриття краєзнавчого музею та науково-історичної бібліотеки [1]. У ній, за словами членів братства, «налічувалося понад 400 наукових праць з дослідження Півдня та Заходу Русі», а також зал для народних читань. Загальна вартість усіх експонатів музею та бібліотеки станом на 24 вересня 1917 року, за розрахунками братчиків, становила близько 8 тисяч рублів [4, арк. 85 зв.].

Отже, можна зробити висновок, що ідея реставрації замку князів Острозьких у місті Острог, який на початку ХХ століття був в аварійному стані, належить православному священнику Михайлу Тучемському. Для цієї мети ним ініційовано створення Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора, князя Острозького. Головним мотивом реставрації замку для Тучемського та інших членів Братства був захист та утвердження на Волині Православної Віри та «русської народності» від утисків і зазіхань іновірців, інославних та іногородців. Це до певної міри збігається з гаслами чорносотенців, однак інформацію про членство в чорносотенних організаціях Михайла Тучемського та інших братчиків знайти не вдалося. За участю та клопотанням Тучемського в православний Богоявленський собор, що розташований на території замку з Києво-Печерської лаври з хресним ходом урочисто перенесено частицю мощей преподобного князя Острозького Феодора та започатковано щорічне святкування на його честь.

Реставраційні роботи за участю та під контролем братчиків виконували за часткового фінансування з місцевого удільного бюджету за указом імператора Миколи II та переважно за пожертвування пересічних волинян і кошти членів братства. Попри початок Першої світової війни та воєнні дії, їм все ж вдалося у відремонтованих приміщеннях Вежі Мурованої Острозького замку, за попереднім задумом Михайла Тучемського, урочисто відкрити краєзнавчий музей і читальню-бібліотеку, а також проводити народні читання з метою відновити серед місцевих людей пам'ять про життя та діяльність князів Острозьких.

Література:

1. Брижук Андрій. Михайло Тучемський: як невідомо будували громадянське суспільство? 27 лютого. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/myhajlo-tuchemskij-yak-nesvidomo-buduvaty-gromadyanske-suspilstvo/>
2. Буравський А. Становище Римо-католицької церкви на Правобережній Україні та Білорусі на початку ХХ ст.. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство*. Острог. 2014. № 11. С. 61–69.

3. Володько В. Українці, які створили імперію – 3. Кочубей: реформатор без реформ. *Українська правда*. 5 липня 2011. 27 вересня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/5/44949/>
4. Державний архів Рівненської області. Ф. 168. Оп. 1. Спр. 48. 85. арк.
5. Десятников Іван. Скільки отримували наймити на селі в кінці XIX – на початку XX століття. 14 лютого. URL: <https://novadoba.com.ua/230694-skilky-otrymuvaly-naumytu-na-seli-v-kinci-khikh-na-pochatku-khkh-stolittya.html>
6. Именной высочайший указ, данный сенату об укреплении начал веротерпимости в Российской империи 17 апреля 1905 г. 29 січня. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/1905>
7. Історія заповідника, Братство імені князів Острозьких, реставрація Вежі Мурованої і відкриття в ній історичного музею. 27 лютого. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/pro-zapovidnyk/istoriya-zapovidnyka/>
8. Куцик А. Шостак В. Католицизм на історичній Волині: соціально-церковний аспект (поч. XX ст. – 1941 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк. 2014. №.16 (293) С. 139–143.
9. М. Острога державний історико-культурний заповідник (ОДІКЗ) КН – 28037.
10. Манько М. Данилюк М. Михайло Тучемський – засновник і перший керівник історичного музею в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог. 2012. № 5. С. 3–8.
11. Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) . *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: збірник наукових праць*. 2006. №1. С. 19–25.
12. Окоемов И. Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Феодора, за первый год своего существования / 1909 – 1 августа – 1910 г. *Волынские епархиальные ведомости*. 1910. № 48. С. 881–884.
13. Окоемов И. Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Феодора, за первый год своего существования / 1909 – 1 августа – 1910 г. *Волынские епархиальные ведомости*. 1910. № 49. С. 901–902.
14. Окоемов И. Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Феодора, за первый год своего существования / 1909 – 1 августа – 1910 г. *Волынские епархиальные ведомости*. 1910. № 50. С. 927–930.
15. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир. 1913. 679 с.
16. Струменский М. К. Из Острожской старины. *Богословский вестник*. Петроград. 1916. Т. 1. № 1. С. 80–96.
17. Тучемский М. А. Братство имени князей Острожских под покровом преподобного Феодора. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. № 6. С. 139.
18. Тучемский М. А. Первое торжество на Волини в честь преподобного Феодора, князя Острожского. Почаев. 1907.
19. Тучемский М. А. Первые страницы жизнедеятельности братства имени князей Острожских в г. Остроге. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 11 октября. № 41. С. 867–872.
20. Тучемский М. А. Преподобный Феодор князь Острожский. Почаев. 1911. 24 січня. URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/tuchemskiy_prepodobnyi_feodor.pdf
21. Тучемский М. А. Сторожевой замок князей Острожских в г. Остроге. Почаев. 1912. 15 січня. URL: https://heritage.oa.edu.ua/assets/files/tuchemskiy_storozhevoy_zamok.pdf
22. Устав Братства имени князей Острожских под покровом преподобного Феодора. Почаев: Тип. Почаево-Успенской лаври, 1909. 24 с.